

Suvi Ronkainen

Naisistako raivottaria? Naisen viha, syyllisyys ja häpeä

Kuvauksen naisen vihasta ja syyllisyydestä – olipa kyse tieteellisestä ajattelusta tai arkiymmärryksestä – voisi tiivistää tarinaksi, jossa viha ja syyllisyys näivettyvät voimattomaksi pahaksioloksi, ahdistukseksi ja loppumattomaksi kiukuksi: siksi sähähtäväksi pahantahtoisuudeksi, joka niin usein rydittää kuvitelmiämme juoruilevista ämmistä ja äideistä, jotka terrorisoivat perhettään kielellään, marttyyriydellaan ja mielivallallaan. Tämän kulttuurisen kuvan tuttuus jo perustelee sen, miksi se on rikkomisen arvoinen. Tässä pienessä artikkelissa en tavoitakaan tuttua psykologista tarinaa siitä, kuinka vihansa tukahduttaneista ja syyllisyydentunnoissa rypevistä naisista tulee syöjättäriä vaan kysyn **miksi heistä ei tule raivottaria**. Miksi niin harvoin naiset sanovat omasta puolestaan, vakaalla äänellä ja lujaa: hitto mä vihaan! Mitä tapahtuu naisen vihalle ja syyllisyydelle? Millaiseen kulttuuriseen ja sukupuolistuneeseen merkityskehykseen ja kokemusmaailmaan nämä tunteet liittyvät?

Ajatteluni pohja on hyvin tietynlainen. Tutkimusalueenani ja sisällöllisinä teksteinä, joiden kautta tunteita mietin, on heteroseksuaalinen väkivalta. Vaikkakaan en tässä artikkelissa esittele montakaan otetta perhehelveteistä, on kiinnostukseni tunteiden problematisointiin herännyt lukiessani parisuhdeväkivallasta tehtyjä tutkimuksia ja miesten ja naisten kuvauksia tapahtumista ja kokemuksistaan. Tämä tausta on sekä konkretisoinut vallan epäsymmetrian että johdattanut miettimään sitä, miksi tunteetkin näyttäisivät toistavan tätä epäsymmetriaa. Jonkun näkökulmasta pohdintani voi siten ehkä vaikuttaa rajoittuvan erityistapauksiin. Tätä en itse kuitenkaan pidä ongelmana, vaan tunteiden tilannesidonnaisuudesta ja konstruktionistisuudesta johtuvana väistämättömyytenä.

Siitä, mitä tunteet ja tuntemukset ovat, käydään kiivasta keskustelua. Sosiaalipsykologian näkökulmasta, jonka varaan rakennan, tunteet eivät ole ihmisen sisältä kumpuavia, jollain lailla vaistonvaraisia tai sosiaalisen ulkopuolella olevaa. Tunteet eivät ole reaktioita, vaan ne rakennetaan, konstruoidaan: nimetään ja tunnistetaan tietyiksi tunteiksi aina jossakin tilanteessa. Tunteet ovat osa sitä prosessia, jossa tilanteelle ja kokemukselle siinä yritetään hakea tulkintaa samalla kun tilanteen tulkinta kietoutuu kokemukseemme. Tunteminen ei eroa perustavanlaatuisesti tietämisestä. Tieto, päättely ja sosiaalinen taito yhtyvät kehollisiin tuntemuksiin etsien niille mielekkyyttä. Tunteminen on tilanteeseen upotettua, mutta ei kuitenkaan tilannetekijöiden määräämää. Tilanne rajaa tulkintamahdollisuuksiamme: rasahteleva

ääni pimeässä puistossa viestii vaaraa. Kotona taas harmittelisin koiran jälleen syövän lasten duploja. Myös yksilöhistoria vaikuttaa osaltaan siihen, mikä tunteeksi nimeytyy. Siten tunteminen on *merkityksellistämistä*, jossa yksilöhistoria, sosiaalinen kognitio¹ ja tilanne kietoutuvat tuntemuksiin. Jos kämmeneni hikoilevat, sydämeni tykyttää ja kurkussa on karhea pala ja olen hammaslääkärin odotushuoneessa, en suinkaan ajattele kokevani rakkautta toisin kuin rakastettuni kanssa kylvyssä – jollemme sitten elä parisuhteen sitä vaihetta, jossa manailisin vain huonoa ilmastointia ja ahdasta ammetta. Tässä mielessä ei voi puhua tunteista sinänsä, yleisesti. Ei ole ‘yleistä tilannetta’ jossa tunne tunnetaan. Kärjistäen voisikin väittää, että nimenomaan se ‘yleinen’ tunnepuhe, jota tutkimuksessa ja tieteessä harjoitetaan, on erityistä, tilanteista ja tietynlaista.

Tämä konstruktionistinen lähestymistapa² ei kuitenkaan merkitse sitä, että tunteet pirstaloituisivat yksittäisten kokijoiden fragmentaariseksi tilannetulkinnoksi, joista ei voi sanoa mitään yleisempää. Yksittäisten ihmisten kokemukset eivät ole yksittäisiä, eivätkä tilanteet ja niissä mahdollistuvat tulkinnat jakaudu sattumanvaraisesti. Ne rakenteellistuvat ja säännönmukaistuvat tavalla, joka heijastaa sosiaalista todellisuutta ja sen tärkeitä jakoja. Saman asian voi ilmaista toisin: tilanteiden ja niiden tulkintojen historia on aina osa yksittäisen henkilön tunteiden konstruointia. Se millainen tämä historia ja siinä aktualisoituneet merkitykset ovat, on yhteiskunnallisten valtajakojen jäsentämää, yksilöllisesti koettua, mutta ei ensisijaisesti yksilöstä.³ Esimerkiksi rikoksen pelkotutkimuksissa toistuu tulos, jonka mukaan naiset pelkäävät enemmän väkivaltaa kuin miehet. Tosiasiallisesti miehet kuitenkin kokevat useammin väkivaltaa.⁴ Sen asemesta, että miettisi kumpi sukupuoli on pelkäämisessään irrationalisempi, voisi yksilöiden vastausten taustalla nähdä naiseuteen ja mieheyteen liittyvät erot sekä pelkoon että väkivaltaisuuteen liittyvissä kulttuurisissa assosiaatioissa että harjaantuneisuudessa.

Tunteet ja sukupuolistuneet kokemukset

Tunteiden dynaamisessa vaihtelussa viha ja syyllisyys läikehtivät usein vuorotellen. Syyllisyys voi projisoituna muuntua vihaksi niitä kohtaan, joita vastaan on rikottu, ja yhtäältä vihastaan voi kantaa kaihertavaa syyllisyyttä. Ne ovat sikäli samantyyppisiä tunteita, että molempiin sisältyy sekä jokin moraalinen arvio että kokemus siitä, onko tunne oikeutettu vai ei. Se **pitääkö** minun olla vihainen tai tuntea oloni syälliseksi pohjautuu eettiseen ja moraaliseen arviointiin. Tunteen koettua legitimiyyttä ja voimaa tämä ei kuitenkaan takaa. **Saanko** kokea syyllisyyttä tai vihaa, onko vihani oikeutettua,

¹ Sosiaalinen kognitio on sitä toimintataittoa, jota omaksumme eläessämme yhteisöissä, toisten ihmisten kanssa. Se on tietoa, jota ei useinkaan huomaa tietävänsä. Valaiseva tutkimus tässä suhteessa on Anja-Riitta Lahikaisen ja Harriet Strandellin (1988) selvitys päiväkotii-ikäisistä lapsista. Lapset ‘tiesivät’ päiväkodin sääntöjen ja kodin sääntöjen eroavan toisistaan, he puhuivat toisin ja pystyivät tulkitsemaan puheen piiloviestejä, jotka erosivat kotija päiväkotiympäristössä. Kaiken tämän he hallitsivat käytännössä, vaikkeivat pystyneetkään siitä kertomaan.

² Harré 1986; Rosaldo 1984; Heller 1979, 92

³ vrt. Rosaldo 1984, 143

⁴ Seppänen 1991

voiko tunteeni olla 'vain' syyllisyyttä vai joudunko myös häpeämään itseäni, koetun tunteen voima kietoutuu monin tavoin kysymykseen minästä, vallasta ja sukupuolesta.

Syyllisyys ja teko

Tunteita teoreettisesti eriteltäessä syyllisyys liitetään transgressioon, rajojen ylittämiseen. Sitä tunnetaan silloin, kun rikotaan tärkeä raja: käytöstapa, normi tai sääntö, jota henkilö arvostaa tai jota arvostetaan yleisesti.⁵ Syyllisyydentuntoisuuden herättäminen ja suuntaaminen on yksi arkinen kasvatuskeino, jolla oikeaa ja väärää pyritään juurruttamaan.

Syyllisyys on aktiivinen tunne. Syyllisyyden kokeminen edellyttää jonkin teon, joka on väärä. Siihen liittyvä moraalinen arviointi ottaa samalla aina myös kantaa rikottuun rajaan ja siihen oppoaviin sosiaalisiin sääntöihin. Loukkaako henkilön toiminta niitä? Miten suuri tämä loukkaus on, oliko se tahallinen? Onko henkilö itse vastuussa tästä loukkauksesta? Kuinka tärkeästä oikean ja väärän rajasta nyt olikaan kyse?

Tärkeätä syyllisyydessä on oma arvio. Vain jos on rikkonut jotain sellaista, jonka tärkeyteen itsekin uskoo, syyllisyys tunnustetaan. Siten anteeksipyyntöissä, joka rikkomuksiin saattaa liittyä, voi kyse olla joko syyllisyyden tunnustamisesta tai muodon, sosiaalisen järjestyksen ja auktoriteetin tunnustamisesta ja tunnustamisesta. Juuri siksi syyllisyyden suhde minäkokemukseen on kiinnostava. Joskus syyllisyys johtaa minäkäsityksen tarkistamiseen, ehkä häpeään. On tarkasteltava käsityksiä itsestään. Perusmuodossaan syyllisyydessä kyse on kuitenkin väärästä teosta: erehdyksestä, erheestä, vahingosta, tottelemattomuudesta mutta ei suoranaisesti minusta. Tekoni ei siis paljasta eikä kyseenalaista sitä, mitä minä 'todella' olen. Kuka tahansa voi tehdä virheitä!

Syyllisyyden tunteeseen liittyvät kokemukset monisyistävät siitä annettua teoreettista kuvaa. Tällaisia kokemuksia on kuvattu kirjassa 'Emotion and Gender'⁶ (1992), jossa australialaiset psykologit raportoivat muistelumenetelmään perustuvien tutkimustensa sarjaa⁷. Tutkijoita yhdisti kiinnostus tunteiden sosiaaliseen konstruktion ja ajatus siitä, että tunteiden tulkinnassa keskeistä on merkityksenanto tietyssä sosiaalisessa maailmassa, jonka toimijoilla on aina jokin historia. Psykologiryhmä keräsi kirjoitettuja, mahdollisimman konkreettisia kertomuksia tietyistä tunteista ja niihin liittyneistä tilanteista sekä keskuudestaan että opiskelijoiden muodostamista ryhmistä. Nämä

⁵ Miller 1985; Lazarus & Lazarus 1994

⁶ Tekstissä hyödynnän Klippaxin ym. 1992 tekemiä tutkimuksia. En referoi niitä uskollisesti vaan pikemminkin tulkiten.

⁷ Muistelumenetelmä pohjautuu ryhmätyöskentelyyn. Osallistujat kertovat tai kirjoittavat hyvin konkreettisen, yksityiskohtaisen kuvauksen tietyn yhteisesti sovitun aiheen, vieheen houkuttamana menneisyydestään. Tämä kirjoitelma tai kertomus käsitellään ryhmässä, joka kysyy, tivaa, utelee, väittää vastaan houkuttaakseen sekä suurempaa yksityiskohtaisuutta että tulkintoja ja tunteita esiin. Muistelumenetelmä on kollektiivisesti kehitetty Frigga Haugin johdolla. Ks. Frigga Haug ja muut (1987) *Female sexualization: A Collective Work of Memory*. London: Verso.

kertomukset antavat ainesta sen miettimiseen, kuinka naisten syyllisyys ja viha rakentuu.

Naisten kokemukset syyllisyydestä jakautuivat kahteen ryhmään. Yksi kertomusryhmä sisälsi täydellisen kuvauksen rikkomuksesta, tunteen kokemuksesta, tuomiosta, rangaistuksesta, sen hyväksymisestä sekä anteeksipyyntöstä. Toista kertomusten joukkoa yhdisti kuvaus tilanteesta, jossa tytön rikkomus oli pohjimmaltaan sosiaalisen järjestyksen vastustaminen. Raja, jonka hän oli ylittänyt, ei ollut selkeä sääntö vaan epäselvempi ihmisten välisiä suhteita määrittävä normi tai tapa. Hän oli vaikkapa käyttäytynyt röyhkeästi. Kertomuksiin liittyi myös tunne siitä, kuinka ne perusteet, joiden pohjalta tekoa oli arvosteltu, olivat epäoikeudenmukaisia. Tapahtumien lopputuloksena muistelujen tyttö joutui kuitenkin aina pyytämään anteeksi rikkomustaan. Anteeksipyyntö näissä kertomuksissa symboloi ennen kaikkea alistumista valtaan ja sosiaaliseen järjestykseen. Syyllisyyteen kietoutui kiukku ja pettymys epäoikeudenmukaisuudesta.

Kaikissa syyllisyyden ja transgression kuvauksissa – olipa kyse hyväksytystä syyllisyydestä tai epäoikeudenmukaisuudesta – naiset, muistelujen tytöt, kokivat olevansa yksin. Heitä vastassa oli aikuinen tai epämääräinen ‘maailma’. Suhde oli hyvin epätasainen, eikä tuomion tuntua voinut juuri lieventää. Syyllisyyden kuvauksissa ei olekaan mitään huvittavaa. Kokemus oli musertava. Juuri tämä erottaa naisten kuvaukset miesten kuvauksista. Miesten – muistelukertomusten poikien – transgression ja syyllisyyden kuvaukset ovat kertomuksia pelistä ja sen säännöistä: ei oikeasta, väärästä ja vallasta kuten naisten kertomuksissa. Kertomuksissa lähes flirttaillaan sallitun ja ei-sallitun rajoilla, ja kun narahdetaan, rangaistus otetaan vastaan asiaankuuluvana seuraamuksena. Miehet eivät kertomuksissaan olleet yksin, vaan heidän taustajoukkonaan olivat muut samanikäiset pojat, kaverit, joiden kanssa rikkomus usein olikin tehty. Syyllisyyttä pehmitti kokemus sääntöjen sopimuksenvaraisuudesta. Tavallaan pojilla oli varmuus vähintään kahdesta säännöstöstä, meidän poikien ja niiden aikuisten. Aikuisten sääntöihin on alistuttava, pyydettyä anteeksi oikeassa paikassa, mutta tuomio ei pääse musertamaan, sillä poikien maailman omat pelisäännöt huojuttavat aikuisten auktoriteettia oikean ja väärän määrittelijöinä.

Naisten ja miesten kokemuskertomukset eivät tietystikään ole kertomuksia autenttisesta todellisuudesta, lapsuudesta tai nuoruudesta sellaisena kuin se oli, vaan muisteluja tietystä lopputulemasta. Kertomukset eivät myöskään ole verrattavissa toisiinsa siksi, että poikien kuvausten tilanteet ovat toisenlaisia kuin tyttöjen. Poikien rikkomukset tapahtuivat kodin ulkopuolella, ja ne olivat luonteeltaan enemmänkin varomattomuuksia tai selvien sääntöjen – kadun toiselle puolelle ei mennä – rikkomisia. Tyttöjen kuvaukset keskittyivät kodin tai jonkin laitoksen, esimerkiksi sairaalan seinien sisälle, ja rikkomuksissa loukattiin epämääräisempiä ihmisten välisiä oikeuksia ja velvollisuuksia. Mutta juuri sen takia erot ovatkin niin kiinnostavia. Ne

kuvastavat sukupuolistuneisuutta niissä kokemus- ja merkityshistorioissa, joissa tunteemme muovautuvat.

Parisuhdeväkivallasta tehtyjen tutkimusten haastattelukuvauksissa, joissa osalliset miettivät jälkikäteen tapahtunutta ja suhdettaan, naiset ja miehet vaikuttavat tuntevan erilaista syyllisyyttä. Toisaalta tämä liittyy juuri heidän erilaisiin asemiinsa väkivaltaisissa suhteissa. Useimmissa kuvauksissa naiset ovat olleet 'uhreja', miehet pahoinpitelijöitä. Mutta juuri siksi kuvittelisi naisten kuvausten ensisijaisesti uhkuvan vihaa. Näin ei kuitenkaan ole. Vihan sijasta naisten kuvauksista löytyy pohjatonta surua, väsymystä, epäuskoa ja turtumusta: on kuin kaikki tapahtumat ja kauheudet olisivat olleet jonkun toisen elämää. Viha on kuivunut. Kuitenkin kertomukset ovat tulvillaan syyllisyyttä, mutta – lukijan näkökulmasta – outoa sellaista⁸. Syyllisyys johtuu epäonnistumisesta jossakin sellaisessa, joka jo etukäteen oli tuhoon tuomittua. Syyllisyyttä tunnetaan siitä, ettei nainen onnistunutkaan luomaan edellytyksiä avio-onnelle, lasten tyytyväisyydelle ja tasapainoiselle perhe-elämälle. Syyllisyyden taustalla on laaja vastuunotto ja yhteisyyden kokemus. Syyllisyyttä tunnetaan siitä, ettei nainen ollutkaan toisenlainen. Että hän oli liian pieni muuttamaan miehensä, maailman, yhteiskunnan, itsensä.

Näin asiaa pohtii elämäkerrassaan vuonna 1924 syntynyt Anna:

“Mieheni suistuminen alkoholiin oli varmaan minunkin syytäni. En ehkä hänelle ollut se oikea nainen. Hän olisi tarvinnut voimakkaan naisen, joka olisi luotsannut hänet karikoista. Pitänyt kovemman kurin. Minä en siihen pystynyt.” (ks. Keskinen 1995, 80)

Mutta tällainen syyllisyys, jossa 'teko' onkin siinä, ettei ole toisenlainen tai jossa kyse on sisäistetystä vastuuntunnosta, ei ole syyllisyyttä transgression mielessä, vaan se lähestyy jo häpeää. Teko erottaa häpeän syyllisyydestä. Syyllinen on tehnyt jotain väärin, häpeässä henkilö itse on väärä. Häpeävä henkilö häpeää sitä mitä hän (olemuksellisesti) on. Ja se mitä hän tuntee olevansa on vähemmän, huonompaa, alempiarvoisempaa kuin se, mitä 'muut' ovat tai mitä olisi pitänyt olla. Häpeässä minä ei vain ole väärä vaan hän on sitä nimenomaan suhteessa muihin. Muut ovat (olemuksellisesti) minua parempia.⁹

Miesten syyllisyyden kuvaus ei kuitenkaan haperru häpeäksi ja perustavaksi itseinhoksi¹⁰. Näin tapahtunutta tilittää eräs vaimonsa pahoinpitelystä vankilassa istunut mies:

⁸ ks. Väkivallasta vapaaksi 1995; Keskinen 1995; Hyden 1994

⁹ Miller 1985

¹⁰ Tämä lause ei kiteytä väkivaltaisten miesten olemusta eikä tunteiden dynamiikkaa. Ylipäättänsä en pyri tyhjentävästi kuvaamaan parisuhdeväkivallan dynamiikkaa, vaan poimin tiettyjä, syyllisyyden ja vihan kannalta tärkeitä esimerkkejä. Olennaista tässä esimerkissä on miesten ja naisten erilainen tulkinta väkivallalle – mikä on väkivaltaa, mikä ei – ja heidän eroava suhteensa siihen. Se mahdollistaa miehelle syyllisyyttulkinnan. Parisuhteessa väkivaltaiset miehetkin kokevat häpeää. Mutta tämä häpeä nousee enemmänkin miehuuden hapertumisesta, perheen rikkomisesta ja vaimon menettämisestä kuin itse lyönneistä. Ks. Reijonmaa, L. (1996) Aikapommista aikamieheksi. KSL.

“ – – ne (miehen ystävät) sano: Et sä ole tehnyt mitään meille tai meidän perheille, sä oot se sama tyyppi kuin ennenkin. Ne sano: se on selvä että teit väärin. Kuka tahansa mies olisi toiminut suurin piirtein samoin – –” (Hearn 1996, 43)

Hänen tunteensa on syyllisyys, rajojen rikkominen. Hän teki väärin, menetti kontrollinsa, löi liian lujaa ja alistui kärsimään oikeutetun rangaistuksensa. Mutta pohjimmiltaan hän on kunnan kaveri, jonka ei tarvitse hävetä itseään. Ja juuri tässä naisen ja miehen syyllisyys eroaa. Naisen syyllisyys ei rajaudu syyllisyyteen, vaan laajenee ja liukenee useinkin häpeäksi, josta mikään ‘rangaistus’ ei vapauta. Miehen syyllisyys irrottautuu minästä, se rajautuu käsiteltäväksi ja projisoitavaksi.

Viha ja oikeutus

Agnes Heller¹¹ nimeää vihan yhdeksi orientaatiotunteeksi. Se on tunne, joka yhtäältä ohjaa meitä vuorovaikutussuhteissa toisten ihmisten kanssa, toisaalta se vaatii kohteen, johon vihan voi suunnata. Mutta kohteeksi ei käy mikä tahansa. Kohteen on oltava sopivan kokoinen. Sen on mahdollista siihen maailmaan, jossa henkilö arvioi olevansa kompetentti toimija. Yhteiskunnalle voi olla vihainen, mutta sitä on mahdoton vihata. Sen sijaan voi vihata jotain yhteiskunnan sopivan kokoista edustajaa: sosiaalityöntekijää, poliisia jne. Ehkä molempia kohtaan lisääntynyt väkivaltaisuus kertoo vihaisuudesta yhteiskunnallista epäoikeudenmukaisuutta kohtaan.

Vihalle on löydettävä oikeutus itsen ulkopuolelta. Tässä mielessä viha on defensiivinen, minää puolustava tunne. Toimija ajattelee, että hänen vihaisuutensa on jonkin minän ulkopuolisen provokaation tuottamaa. Vihaan on syy, jota hän itse ei ole aiheuttanut. Hän ei siis ole vain vihainen, vaan hänen moraalinen arviointinsa tilanteesta vakuuttaa vihan kohteen olevan syyppää hänen vihaansa ja on siten myös vastuussa siitä¹². Se, millaisesta moraalisesta arviosta on kyse, hämärtyy. Yhtä lailla se, että henkilöä on kohdeltu väärin, sovitut säännöt ohittaen kuin se, että vastuu vihasta on toisen – se ärsytti, valitti tms. – riittävät oikeuttamaan vihan. Ja juuri täten vihakin kiertyy kokemukseen ‘minä olen’. Jotta voisimme nimetä asioita, jotka eivät ole minua vaan ulkopuolisia ja siten aiheuttavat ja oikeuttavat vihaisuuteni, on minän rajojen oltava selvät. Kokemus empatiasta tai yhteisvastuullisuudesta pehmentää vihaa. Vaikka pieni lapsi kuinka karjuisi läpi yön, kiristäisi mutterin tiukoille, viha lientyy kun muistaa, ettei lapsi voi vatsavaivoilleen mitään. Voi pientä! Toisaalta on varsin helppoa vihata syystä tai toisesta ihmistä tai ryhmää, jonka voi kategorioida niihin toisiin. Vääränlaiset vaatteet, väärä kieli – mikä tahansa riittää vierittämään vastuun vihasta toiselle. Minua provosoitiin!

Yksi tunnetuimmista naisten ja miesten eroista tulee juuri erilaisesta suhteesta minän ja muiden sekä minän ja toisten välillä. Miehet kykenevät/ heidän on pakko kyetä

¹¹ Heller 1979, 99

¹² Warner 1986; Lazarus & Lazarus 1994, 13-16

erillisyyteen ja separaatioon. Miesten ruumis ja iho on raja ulkomaailmaan siinä missä naisen ruumis ja iho on yhteys toisiin. Selkeästi miehet attribuovat ja tarkastelevat tapahtumia minäkeskeisesti, naisten tarkastelu on enemmänkin meisyyttä ja tilanteen erilaisia osapuolia huomioivaa¹³. Naiset kykenevät/heidän on pakko rakentaa minäänsä suhteessa ja yhteydessä toisiin. Sosiaalipsykologian näkökulmasta minän erillisyyks ei ole ensisijaisesti arvotettavaa. Kyky erillisyyteen antaa vahvuutta vihalle, koska itsen ulkopuolisen 'syy' nimeäminen helpottuu. Mutta tekeekö se vihasta samalla liian helpon keinon? Vaikeuttaako se vihaa ohentavia, kenties toisenlaisen tunteen tuottavia tulkintoja? Minän rajojen huokoisuus, kokemus yhteisvastuullisuudesta ja kyky empatiaan taas haurastaa vihaa. Ainakin osaltaan vihan oikeutus pyyhkiytyy pois – naisten ei ehkä tarvitse vihata. Mutta mitä tapahtuu tuntemukselle? Millaiseksi energia muuttuu – voiko viha muuttua joksikin positiiviseksi? Entä mitä tapahtuu naisille niissä tilanteissa, joissa minää on suojeltava tai yksilön oikeuksista on pidettävä kiinni jotta niitä ei menettäisi?

On empiirisesti selvää, että viha ja aggressiivisuus liittyvät valtaan. On helpompi olla vihainen tai ilmaista vihansa silloin, kun vihan voi kohdistaa johonkin itsensä alapuolella olevaan, ja toisaalta suutumme helpommin 'loukkauksiin' jotka tulevat itseämme vähäisemmiltä.

Australialaisessa tutkimuksessa¹⁴ naisten muisteluissa esiintyi myös usein vihaa. Mutta viha esiintyi aina tavalla, joka teki vihasta ongelmallisen tunteen. Seuraavassa tiivistän yhden vihan muistelun. Tapahtuman aikana kertoja, Margaret oli noin 14-vuotias. Tapahtuma-aika on todennäköisesti 60-luvun alkua.

Margaretin kotiin tuli vieraaksi hänen ikäisensä tyttö, jonka luona Margaret oli aiemmin vierailut oppilasvaihto-ohjelman puitteissa. Tytöt olivat väsyneitä ja halusivat päästä nukkumaan. Mutta juuri samana iltana Margaretin isä ja veli viettivätkin riehakasta peli-iltaa alakerrassa. Margaret, joka tahtoi olla vieraanvarainen ja huolehtivainen emäntä, suuttui melusta ja pyysi vihaisena isäänsä ja veljeänsä olemaan hiljempaa. Pyynnöllä ei ollut toivottua vaikutusta. Margaretin isä katsoi hetken äimistyneenä tytärtään. Sitten hän raivostui ja läimäytti häntä. Margaret pillahdi itkuun; raivon, pelon ja pettymyksen kyyneliin.¹⁵

Margaretin muistelussa yhtyy useita naisten vihan kokemusten tyyppillisyyksiä. Ensiksikin Margaret on vihainen jonkun toisen puolesta: hänen ystävättärensä oikeuksia vieraana ja hyviä tapoja on loukattu. Mutta Margaretin vihaa ei oteta tosissaan. Tapahtuu kaksi asiaa. Yhtäältä Margaretin oikeus olla vihainen ja vihassaan esittää arvostelua kielletään. Samalla sekä Margaretin että hänen ystävänsä yksilösubjektius ohitetaan. Ja toisaalta, Margaretin vihan ilmaukseksi tulee itku, hän itkee raivosta. Mutta itku ei ole tunnistettu vihan merkki. Esimerkin tilanteessa sen kulttuurinen tulkinta voi johdattaa

¹³ Hyvä esimerkki tässä mielessä kerronnan erilaisuudesta on Pia Purran analyysi sukupuolesta ja kielestä erään avioparin omaelämäkertoissa. Purra 1994

¹⁴ Klippax ym 1992

¹⁵ Klippax ym. 1992, 169

sen myös katumukseen. Itkevä ihminen myöntää itkulla olevansa väärässä, hänen arvostelunsa – vihahan sisältää aina arvion ja tuomion tilanteesta – legitimizeerata katoa. Ja toisaalta itku tulkitaan heikkoudeksi. Subjektius, varmuus ja valta, joka oikeuttaa vihan, liukenee kyynelten suolaan. Edelleen, Margaretin kuvauksessa, kuten usein naisten vihan kuvauksissa, heidän vihaisuutensa johti tilanteeseen, jossa he herättävät toisen henkilön vihan. Ja vaikka tämä viha ei kenties olekaan oikeutettua tytön näkökulmasta, päädytään tilanteeseen, jossa tyttö/nainen joutuu jälleen pyytämään anteeksi. Hänellä ei siis ollutkaan oikeutta olla vihainen, oikeutta olla subjekti. Ja hän joutuu tunnustamaan jonkin ylitsensä käyvän hierarkian. Tässä esimerkissä, kuten myös useissa muissa Emotion and Gender -kirjan vihan kuvauksissa, hierarkialla on useammin isälliset kuin äidilliset kasvot. Kyse on isän vihasta ja sen pelosta.

Tavallinen tulkinta naisen vihasta nojaa siihen, että se on epänaissellisenä ja äitiydelle vaarallisena tunteena naisilta kielletty. Naiset eivät saa näyttää vihaansa, vaan heidän on hillittävä itsensä. Toisenlainen tulkinta, joka ei kuitenkaan kiellä ensimmäistä on se, että naisten vihan ilmauksia ei tulkita vihaksi. Merkityksen annossa tärkeitä ovat myös toisten ihmisten reaktiot, vuorovaikutus. Reaktiot naisen vihan ilmaukselle, tässä tapauksessa siis itkulle, eivät anna sille sitä oikeutusta, jonka vastavuoroinen vihaksi tulkinta edellyttää. Siksi naisen vihan ongelma ei ole aina se, etteivät kiltiksi sovelletut naiset uskaltaisi vihata vaan se, ettei tätä vihaisuutta, vihan ilmauksia oteta tosissaan, vaan viha mitätöidään. Sille ei ole legitimizeerattua. Se ei pelästyä eikä saa vahvistusta vastavuoroisista reaktioista. Siitä tunteesta, joka oli kasvamassa raivoksi, tulee jotain muuta. Susan Miller¹⁶ väittää, että seurauksena on häpeä. Häpeä kukkii kun viha ja aggressio ehkäistään. Mutta onko näin aina? Eikö voisi ajatella, että häpeä kukkii silloin, kun viha ja aggressio ehkäistään tavalla, joka vie itseltä legitimizeerattua vihaajana, subjektina, mutta jättää jäljelle vihan syyn.

Naisen viha ja syyllisyys uppoaa häpeän pohjattomaan suohon

Mainittu australialainen tutkimus kuvaa, kuinka naiset ja miehet kokevat syyllisyyden toisin. Sama tunne ei olekaan täysin sama tunne, vaan naisten syyllisyys on raskas, musertava kokemus pienuudesta ja epäoikeudenmukaisuudesta, miesten syyllisyys taas kuvautuu kertomuksina pelisilmän pettämisestä. Mutta myös syyllisyyteen liittyvät prosessit painottuvat toisin naisten ja miesten kokemuksissa. Tunteet eivät ole staattisia vaan muuntuvia. Syyllisyydestä voidaan päätyä vihaan, mutta yhtä lailla myös häpeään. Ja syystä tai toisesta näyttää siltä, että sekä naisen viha että syyllisyys uppoavat häpeän pohjattomaan suohon. Yhtäältä naisen vastuun ala on rannaton ja vaikeasti erotettavissa itsestä. Toisaalta naisella vihaajana ei ole legitimizeerattua: hänen minänsä rajat ovat pehmeät eikä hänen raivonsa vakuuta. Miehillä taas viha ja syyllisyys johtavat aggressiiviseen projisointiin, joka aukeaa kokemukseksi vallasta. Mies on pelottava vihassaan.

¹⁶ Miller 1985, 130-132

Ullaliina Lehtinen (1993; 1995) on miettinyt häpeän käsitettä filosofisesti. Hän korostaa häpeän ja syyllisyyden olevan kaksi eri tunnetta. Kun syyllisyydessä kyse on teosta, jonka sisäinen minä hyväksyy vääräksi, on häpeässä kyse minästä, jonka ulkoinen auktoriteetti julistaa tai paljastaa vääräksi. Myös Agnes Heller¹⁷ korostaa, ettei häpeässä kyse ole rangaistuksesta, joka on jollain lailla ulkoinen, vaan **auktoiriteetista, joka on ulkoinen**. Jos ulkoinen auktoiriteetti on sisäistetty ja sen normit ylitetään, häpeämme.

Lehtinen erottaa kaksi häpeän tyyppiä. Ensimmäinen häpeä on episodinen. Kyse on väliaikaisesta nöyryytyksestä, pulahduksesta kylmään kylpyyn, joka antaa mahdollisuuden reflektoida itseä. Sen jälkeen voi nähdä itsensä ja muut uusin silmin. Luulin itsestäni liikoja, nyt tunnen itseni paremmin. Tällainen häpeä edellyttää jo varmuutta itsestään ja omasta arvostaan. Kyse on aristokraattisesta häpeästä, jonka lopputuloksena on oikeastaan psyykinen rikastuminen. Sen sijaan 'alistetun' häpeä köyhdyttää kokijaansa. Tällaisessa häpeässä alempiarvoisuus, huonommuus sisäistetään. Pelko, uumoilu itsestä ei aivan yhtä hyvänä kuin – –, ei täysin samoihin asioihin oikeutettuna kuin – – saa musertavan vahvistuksen. Tulkinnoille tai toivolle paremmasta minäkuvasta ei jää enää varaa.

Häpeästä annettuihin kuvauksiin liittyy minän kokeminen voimattomana, pienenä, haisevana, limaisena, kutistuvana¹⁸. Häpeässä menettää oikeuden katsoa toisiin samalla tasolla kuin muut – puhumattakaan siitä, että voisi katsoa toisia alaspäin. Mutta samalla kun häpeässä menettää katseen vallan, menettää häpeävä henkilö myös määrittelyvallan suhteessa itseensä. Häpeästä voi olla sanaton.

Häpeä liittyy valtaan. Vähempiosaisen häpeä on sosiaalisesti muodostettu ja vahvistettu, institutionalisoitu ja systematisoitu: häpäisemisellä, ja häpeällä tuotetaan systemaattisesti riittämättömyyden tunteita sosiaalisessa hierarkiassa alemmille¹⁹. Häpeä muodostaa osan modernia dominanssin ja alistuksen mekanismeja. **Häpeä, tuntemus siitä että on olemuksellisesti huono, alempiarvoinen kuin – – on keskeinen valtasuhteen uusintamisen kannalta. Ne jotka saadaan tuntemaan häpeää, saadaan myös yksilöllisten kokemusten kautta pitämään asemaansa vähempiarvoisemmin oikeutettuna.**²⁰ Se, että työttömyys on häpeä, merkki siitä, että kuuluu loosereihin tai se, että naiset häpeävät ruumistaan tai naiseuttaan, merkitsee tiettyjen vallanjakojen jähmettymistä näissä yhteyksissä. Siksi parisuhdeväkivallan seurausten kannalta on keskeistä se, että naisten ja miesten syyllisyys painottuu eri tavoin.

¹⁷ Heller 1985, 4-5. Tässä yhteydessä Heller puhuu myös kunniansta – häpeämme menettäessämme kunniamme. Ehkä kunniakäsitteen kautta voisi olla hedelmällistä miettiä sitä, kuinka naisten häpeä eroaa sisällöllisesti miesten häpeästä.

¹⁸ Miller 1985, Siltala 1994

¹⁹ Lehtinen 1985, 8-9

²⁰ vrt. Heller 1985, 40

Valta, naiseus, toiseus

Onko häpeä sitten erityisesti naisten tunne, kuten Ullaliina Lehtinen (1993) ajattelee. Muistaen kuitenkin, kuinka suomalaisten miesten elämäkerroissa punaisena lankana soljuu häpeän haurastuttama minäkokemus, ei näin voi kuitenkaan yksioikoisesti väittää²¹. Mutta olisiko kuitenkin niin, että syyllisyyden ja vihan muuntuminen häpeäksi on sukupuolittunutta tavalla, joka liittyy naisten ja miesten epäsymmetriseen valtasuhteeseen. Ehdotan, että *syyllisyyden ja vihan alttius muuttua häpeäksi kertoo naisten toiseudesta ja määrittelyvallan puutteesta*. En tarkastele sukupuolten valtasuhdetta alistussuhteena, jossa miehellä on enemmän valtaa – ja erityisesti valtaa naisen yli – kuin naisella. Näin yksinkertainen ei sukupuoleen liittyvä valta-asetelma sentään ole, eikä valtakkaan ole ilmiö, jota yhdellä on ja toisella ei. Valtaa on useammanlaista, se on tuottavaa, dynaamista, jatkuvasti muuttuvaa. Mutta millaiseksi sitten vallan sukupuolitettu kokemus ja suhde siihen sitten mahdollisesti muodostuu? Voidakseni kuvittaa sitä, millaisia muotoja valta toiseussuhteessa voi saada, hyödynnän Eija Voutilainen-Tammiston tekemää tutkimusta Rosa Liksonin novelleista²².

Rosa Liksom on kuvannut useassa novellissaan miesten ja naisten sadismia ja masokismia. Vaikka novelleissa sekä naiset että miehet ovat sadisteja ja masokisteja, eivät he edes sadismissaan ja masokismissaan ole samanlaisia, vaan vallan epäsymmetria lävistää heidän kokemuksensa. Yksinkertaistaen: “ – – novellien miehet pitävät yllä miehisen seksuaalidiskurssin mukaista valtaa ja ovat subjekteja, kun taas naiset omaksuvat itselleen objektin roolin sekä käyttäessään valtaa, ollessaan sen lähteitä, että ollessaan sen kohteina.” (Voutilainen-Tammisto 1992, 87).

Tutkimuksen analyysin mukaan novellien sadistimiehet, alistaessaan naisia, eivät tapa näitä, vaan sitovat nämä kiinteämmin valtansa alaisuuteen. Vaikkakaan parisuhdeväkivaltaa ei voi tulkita sadismiksi, on niille yhteistä se, että väkivaltaan kietoutuu halu sitoa puoliso lujemmin itseensä. Väkivaltaiset miehet eivät suinkaan halua päästä vaimostaan eroon, päinvastoin²³. Naisen sadismin takana – novelleissa – on sitä vastoin useimmiten halu päästä eroon ulkopuolisesta, omaa elämää tukahduttavasta vallasta. Ja eroon pääsemiseksi tapetaan: siististi, tehokkaasti, rationaalisesti. Edelleen, kuvauksissa masokistimiehistä ei välity samanlaista täysin ulkopuolista kokemusta vallasta, kuten on laita itsestään, tahdostaan ja ruumiistaan vieraantuneiden masokistinaisten kuvauksissa. Masokistimiehet kiduttavat omaa ruumistaan, naiset ovat jonkun toisen kidutettavana. Miehet siis mieltävät vallan itseensä olennaisesti kuuluvaksi vaikkakin tukahduttavaksi tekijäksi. Naiset taas kokevat suhteessa valtaan olevansa ulkopuolisia.

Poikien transgressiokuvauksissa, joita edellä olen referoinut, heidän syyllisyydentuntoaan hälvensi kokemus siitä, että vaikka ‘aikuisten sääntöjä’ olikin tullut

²¹ Siltala 1994

²² Voutilainen-Tammisto 1992

²³ Skjorten 1995

rikottua, heillä pojilla oli aivan oma ymmärryksensä tärkeästä ja vähemmän tärkeästä. Voisi siis ajatella, että miehet asettautuvat helpommin kuin naiset määrittelijän asemaan. Sääntöjen lähteinä me olemme tietystä miehestä myös sääntöjen ja määreiden yläpuolella. Saman luennan voisi tehdä myös Matti Kortteisen tutkimuksesta 'Kunnian kentät'²⁴. Hän kuvaa huikeasti, kuinka miehille työpaikan säännöt merkitsivät rajoitetta, jonka kanssa piti pelata henkilökohtaisen vapauden saavuttamiseksi. Ne eivät olleet sitoutumista vaativia sopimuksia vaan rikottavissa olevia. Kusettaminen oli pelin nimi. Ja tällä areenalla tutkimuksen miehet olivat kompetentteja toimijoita, täysivaltaisia pelaajia. Kortteisen tutkimuksessa naiset kokivat säännöt joko sovittuina tai annettuina, yhteisesti jaettuina ja myös heitä koskevinä. He olivat määrittelyjen ja sääntöjen kohteita samalla kun määrittelyt ja säännöt olivat myös turva mielivallalta. Sen johdosta työpaikan ristiriitatilanteissa naiset toivoivat enemmän ja selvempiä sääntöjä toisin kuin miehet.

Mutta tarkoittaako tämä myös sitä, että täysivaltaisina pelaajina hierarkkisessa rakenteessa miehet myös hyväksyvät pelisäännöt ja itse pelin? Yhdessäkään muistelututkimuksen referoimassa syyllisyyden kuvauksessa pojat eivät aseta kyseenalaiseksi sosiaalista järjestelmää – toisin kuin tytöt. Poikien ongelmana ei tarinoissa ole hierarkia sinänsä, vaan huono asema tässä hierarkiassa, väärät kortit. Naisten muistelukuvauksia sekä syyllisyyden että vihan yhteydessä määritti kokemus hierarkiasta itsen ulkopuolisena, päällekaatuvana tuomiona. Siten naisille suhde hierarkiaan on ambivalentimpi. Siitä on toisaalta päästävä eroon, se on ulkopuolinen voima, joka voi tunkeutua ruumiiseen ja tahrata. Toisaalta siihen on pakko vedota, säännöt ovat ainoa turva mielivaltaa vastaan. Valtaan ja auktoriteettiin on vaikea suhtautua instrumentaalisesti tai kevyesti.

Mutta kuinka tämä sitten liittyy naisten syyllisyyteen ja vihaan?

Ajattelen, että sekä naisten syyllisyydentunteiden yhteydessä kuvaama kokemus 'tuomion' musertavuudesta että vihalta voimaa murtava kokemus legitimitietin puutteesta vihaajana pohjaavat naiselta puuttuvaan määrittelyvaltaan. Nainen, naiseus ja myös empiiriset naiset ovat yhteiskunnallisesti toisia. Heitä on määritelty patriarkaalisessa kulttuurissa miehisen katseen kautta, mutta heillä ei ole ollut puheoikeutta yleisen ja yhteiskunnallisen alueella²⁵. Yleinen, olipa kyse yleisestä laista, oikeasta ja väärästä, hyvästä ja pahasta jne., on (ollut) jo miehitetty. Tässä mielessä, todellakin, kulttuurisesti yleiset säännöt ja määreet ovat tulleet naisilta suljetusta, ulkopuolisesta maailmasta. Ja tässä mielessä, todellakin, naisille, joilla ei ole ollut pääsyä auktoriteetin asemaan, auktoriteetti vaikuttaa itsen ulkopuoliselta murentamattomalta voimalta.

²⁴ 24 Kortteinen 1992

²⁵ Tämä lause on itsestäänselvyys Irigaraynsa lukeneille tai toiseuden (One – the other) problematiikkaan tutustuneille. Luce Irigaray'ltä on suomennettu kirja Sukupuolieron etiikka (Gaudeamus 1996), josta voi aloittaa tutustumisen tähän ajattelutapaan.

Vihan oikeuttaminen edellyttää kokemuksellista varmuutta siitä, että oma tilannemäärittely, tulkinta, on relevantti. Vihainen henkilö asettuu tanakasti puolustamaan paikkaansa, rajojansa ja tunteensa legitimizeettiä. Syyllisyyskin rajautuu 'vain' syyllisyydeksi silloin, kuin säännöt voi kokea 'vain' säännöiksi. Tämä on helpompaa silloin, kun henkilö omaa määrittelyvaltaa ja voi kuvitella minun tulkintani olevan joko 'meidän' tai 'kaikkien' tulkinta tapahtuneesta²⁶.

Lopuksi

Tiivistäen: se millaisiksi koetuiksi tunteiksi naisten viha ja syyllisyys rakentuvat, nivoutuu kahteen alueeseen. Yhtäältä kyse on siitä, kuinka naisen kokemus itsestä, minästä rakentuu. Toisaalta – minäkokemusta pohjustaen – kyse on toiseussuhteesta, joka sulkee naiselta ja naiselliselta määrittelyvallan. Näiden johdosta naisen vihan ei tarvitse muuntua vihan teoiksi, eikä toisaalta naisen vihalle ole tunnustettua, oikeutettua paikkaa. Samalla syyllisyydestä tulee usein musertava kokemus. Molempien kohtalona on uppoaminen häpeän pohjattomaan suohon. Osittain samaan ilmiöön viitataan puhuttaessa vihasta ja syyllisyydestä, joka kääntyy itseen. Naisesta ei siis tule raivotarta. Mutta onko ainoa toinen vaihtoehto sitten psykologiasta tuttu kuva syöjättärestä, pahasta äitipuolesta tai lapsia ahmivasta noidasta? Onko ainoa keino vapautua häpeästä häpäistä tai tuhota muita? Ehkei kuitenkaan. Häpeä on tunteena moniulotteinen. Se sisältää mahdollisuuden reflektioon, itsen tarkasteluun ulkoapäin, eräänlaisen tiedostamisen paikan, jota parhaiten voisi kuvata entisen minän ja uuden minän välimatkana. Tämä on ehkä juuri osa sitä, joka antaa naisille valmiuksia minätyöhön, itsen prosessointiin. Kuitenkin, jotta vihasta, syyllisyydestä ja häpeästä tulisi edellä kuvatulla tavalla valtauttavaa, aristokraattista häpeää, on naisten otettava myös puhujan, määrittelijän paikka yhteiskunnassa. Yksi suurista tämän päivän naistutkimuksellisesti orientoituneen psykologian ja sosiaalipsykologian kysymyksistä on, kuinka rakentaa tämä paikka ja suhde valtaan sellaiseksi, että se ei vain toista miehisiä käytäntöjä ja uudelleentuota toiseutta siirtämällä se muualle.

²⁶ Klippax ja muut 1992 väittävät, että silloin kun transgressioon liittyvän 'tuomion' (ulkoisen) hyväksyy, on seurauksena syyllisyys ja häpeä, jos ei, on seurauksena viha tai närkästys. Hyväksynnässä kyse on joko arvioijan legitiimiyden hyväksynnästä tai arvion sisällön hyväksynnästä. Vrt. häpeän yhteydessä mainittu Agnes Hellerin (1985, 4-5) väite siitä, että häpeässä on kyse nimenomaan ulkopuolisesta auktoriteetista.

Kirjallisuus:

Crawford, June, Kippax, Susan, Onyx, Jenny, Gault, Una & Benton, Pam (1992) *Emotion and Gender. Constructing meaning from memory.* Sage.

Harré, Rom (1986) *An Outline of the Social Constructionist Viewpoint.* Teoksessa Harré, Rom (ed.) *The Social Construction of Emotions.* Basil Blackwell.

Hearn, Jeff (1996) *Heteroseksuaalinen väkivalta lähipiirin naisia kohtaan.* Janus, 4, 1.

Heller, Agnes (1979) *A Theory of Feelings.* The Netherlands: Van Grocum Assen.

Heller, Agnes (1985) *The Power of Shame.* London: Routledge & Kegan Paul.

Hydén, Margareta (1994) *Woman Battering as Marital Act. The Construction of a Violent Marriage.* Oslo: Scandinavian University Press.

Irigaray, Luce (1996) *Sukupuolieron etiikka.* Tampere: Gaudeamus.

Keskinen, Sui (1995) *Väkivaltainen avioliitto naisten omaelämäkertoissa.* Turun yliopisto. Pro gradu -tutkielma, tulossa Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimusjulkaisuja 1997.

Kortteinen, Matti (1992) *Kunnian Kentät. Suomalainen palkkatyö kulttuurisena muotona.* Hämeenlinna: Hanki ja jää.

Kuivaniemi, Mirja (toim.)(1996) *Väkivallasta vapaaksi. Naiset kertovat kokemuksistaan.* Helsinki: Kirjayhtymä.

Lahikainen, Anja-Riitta & Strandell, Harriet (1988) *Lapsen kasvuedot Suomessa.* Helsinki: Gaudeamus.

Lazarus, Richard & Lazarus, Bernice (1994) *Passion & Reason. Making sense of our emotions.* Oxford University Press.

Lehtinen, Ullaliina (1993) *Feelings are "patterns in the weave of our life" – not a basis for a feminist epistemology.* Nora, 1, 39-49.

Lehtinen, Ullaliina: *Shame – an overview.* Teoksessa Andersson, Åsa & Kalman, Hildur (eds.)(1995) *Knowing Women.* Umeå.

Miller, Susan (1985) *The Shame Experience*. The Analytic Press.

Purra, Pia (1994) *Yksi avioliitto – kaksi tarinaa. Sukupuoli ja kieli erään avioparin omaelämäkertoissa*. Teoksessa Roos, J.-P. & Peltonen, E. (toim.) (1994) *Miehen elämää*. Rauma: SKS, 174-186.

Reijonmaa, Lasse (1996) *Aikapommista aikamieheksi*. KSL.

Rosaldo, Michelle (1984) *Towards an Anthropology of Self and Feeling*. Teoksessa Shweder, R. A. & Levine, R. A. (eds.) (1984) *Culture Theory*. Cambridge University Press.

Seppälä, Susanna (1991) *Rikoksen pelko. Oikeus, 2*. Helsinki: Tilastokeskus. Siltala, Juha (1994) *Miehen kunnia*. Keuruu: Otava.

Skjorten, Kristin (1995) *Våldbilder i hverdag*. Oslo: Pax. Warner, Terry (1986) *Anger and Similar Delusions*. Teoksessa Harré, Rom (ed.) (1986) *The Social Construction of Emotions*. Basil Blackwell, 135-166.

Voutilainen-Tammisto, Eija (1992) *Liksomilaista sadomasokismia*. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto.

Seuraava artikkeli:

[Suvi Ronkainen: Kommentti Elina Reenkolalle](#)